

ЩОДЕННИК

ЩОДЕННИК З УКРАЇНИ 1918 Р.

Остап Луцький

Передмова Юрія Луцького

Передаючи ці майже щоденні записи мого батька до друку, хоч дати коротке пояснення. Вже з перших рядків читач дізнається, що Остап Луцький був призначений ад'ютантом архикнязя (ерцгерцога) Вільгельма Габсбурга, коли той, на чолі окремої армійської групи, був висланий в Україну після укладання мирного договору в Бересті в лютому 1918 р. В той час коли німецька армія окупувала Центральну Україну, Австрія вислала своє військо на південь. Рівночасно з австрійським військом вирушили на Україну частини Українських січових стрільців (УСС), з якими група архикнязя була в безпосередньому контакті.

Існує література, в якій згадується похід архикнязя — таких авторів як О. Думін, Б. Гнатевич, В. Петрів і, перш за все, *Полк. Василь Вишиваний* Н. Гірянка (Віннігер, 1956). Нинішня публікація доповнює ту літературу особистими спогадами одного учасника походу. З них видно, що він був завжди лояльний до Василя Вишиваного, який здобув собі симпатії не тільки серед політичних і військових діячів того часу, але й серед українського війська і народу.

Пояснення, долучені до публікації, мінімальні, тому що про майже всіх згаданих осіб можна знайти інформації в *Енциклопедії українознавства*. Тут додано лише деякі примітки, головню ті, в яких цитуються уривки з листів О. Луцького до його тестя С. Смалья-Стоцького. Ці листи були писані паралельно з щоденником і тільки деколи доповнюють загальну картину. Щоправда, щоденник кінчається в травні 1918 р., а листи продовжувалися ще три місяці. Мову оригіналу щоденника збережено; виправлено подекуди правопис. Зрозумілі скорочення в тексті задержано. До 1952 р. щоденник переховувався в архіві А. Жука в Відні.

Щоденник батька дає цікаву картину шістьох тижнів у житті важливої частини революційної України. Він не тільки з'ясовує українсько-австрійські взаємини, але й дає докладні описи життя та побуту місцевостей, де була група архикнязя. В ньому є незабутні зустрічі не тільки з військовиками й отаманами, але й з письменниками та людьми степової України. Все це цікаве для тих, хто хоче пізнати з першоджерел історію Визвольних Змагань. Оба головні учасники походу Василь Вишиваний і Остап Луцький були великими оптимістами щодо майбутнього України. Обоє чекала смерть у радянських концтаборах. Лишилися лише щоденні записки ад'ютанта.

1.IV [1918] 9 веч. — (тел.) Generalstabsoffizier 22 бригади гратулює і вияснює, що я призначений на ад'ютанта до групи

Його Цісарської Високости Архикн. Вільгельма. Возом з Музиківки до Копанів.

2. IV, Копані. По обіді представився Архикнязеві. Його особистий ад'ютант, знаний мені з Чернівців Rittmeister Forster. Останній поінформував Арх., що я зять Стоцького. Тому Архикнязь зараз заявив мені, що з проф. Стоцьким він зносився і буде зноситися в справі Укр. Легіону, який разом з III/115 [баталіоном] творить його групу. По вечері — свобідна розмова з архикнязем про укр. легіон і групу. Перед тим — на проході — поінформував мене Форстер, що головним завданням групи є зібрати об'єктивні інформації про Україну для цісаря — на його (ціс.) особисте бажання. Форстер думає, що укр. елемент політично ще дуже слабкий, а що на його думку в Катеринославщині стоїть ця справа ліпше, тому група перенесеться при найблищій нагоді до 59 дивізії, яка іде на Катеринослав.

3. IV Побіч великої моєї роботи в уладженню канцелярії і т. д. — оглядалисьмо наш III/115. Архикнязь інтересувався всіма подорожницями баталіону (мундури, муніція, шапи і т. д.) — з багатьма людьми говорив по укр., маркував велику втіху, як майже усі хлопці заявлялись українцями. По обіді — політична дебата. Арх. заявив мені, що він і Цісар¹ (в противенстві до пок[ішого] цісаря) дуже інтересуються укр. рухом і сприяють йому. Розмова зійшла на Єха, з якого треба зробити велику рибу в намісництві, на Фішера, який стане чи вже навіть є командантом галицької і буковинської жандармерії, — і т. д. Про послів висказався Арх. з великим признанням для Петрушевича (anständiger Mann — Ehrenmann), про Сінґалевича сказав, що це "lieber Herr", про Костя (sehr nett, besonders, wenn beschwipst), зате Євг. Левицький — зглядно певний (schlaue Journalist). В розмові про Коссака, бувш. ком. УСС заявився Арх. проти нього і додав "ihn hat wahrscheinlich Soso² gefunden". Відтак зайшли ми в розмові на укр. республіку, при чім я пояснив йому історію Центральної Ради і земельну справу. Він думає, що Україна буде сильно стояти, що радикальна

1. Карл I (1887-1922), останній цісар Австрії (від 1916 р.). Вільгельм Франц Габсбург-Льотрінген, народжений 1895 р., був його кузен. Ерцгерцог (архикнязь у автора) Вільгельм замолоду полюбив український народ і його мову, яку він опісля добре опанував. Під кінець Першої світової війни, він, під новим прізвиськом Василь Вишиваний, став покровителем, а з 1919 р., за Директорії, полковником Українських січових стрільців.

2. Коко — Микола Василько (1868-1924), визначний політичний діяч Буковини, що в 1918 р. служив у Києві в австрійського посла графа Форґача.

розв'язка соціальних питань на Укр. тільки тим часом ослаблює "Раду", але се вдається і небавом Україна буде мати за собою велику кризу, яку інші, на Заході, щойно відтак будуть мусіти пережити. Він оптиміст в укр. справі і також обіцяє собі багато в Катеринославщині, Полтавщині і т. д. Форстер думає, що так обкrojена Росія, як її тепер обкраяли, — скорше чи пізніше стане до бою з Україною. Тоді рішиться справа: знов усе буде Москва, або усе — північ і полудне — Україна.

4. IV Лікар III/115 покликаний до рапорту, бо хорі вояки з Копанів-села мусять іти до нього на станцію замість на відворот. По обіді завагоновано III/115. УСС мають в ночі приїхати. Завтра — ціла група остаєсь резервою дивізії, правдоподібно в Чернобаєві. III/115 їде туди завтра о 6 рано, — ми зі штабом дивізії також в той час, а УСС ночують сьогодні в Кисилівці і машерують завтра пішки до Чернобаєва. При обіді питався мене Арх. хто то є Карбулицький Іляріон, бо Василько дуже просив, аби взяти його до групи. Я відповів, що це розумна людина. По вечері гралисьмо бріджа. 9.30 по пол. завагоновано III/115, а в 10 по пол. приїхали до Копанів Укр. Січ. Стрільці. Комендант кап. Микитка. Похід дивізії на Херсон зачався.

5. IV, Херсон. О Год. 4 рано виїхалисьмо з див. штабом залізницею до здобутого тимчасом Чернобаєва. Год. 5 рано поїзд станув, чути сильну борбу — гремлять гармати і скоростріли перед Херсоном. Наша група висіла з вагонів і посувається як див. резерва аж під Херсон, де прибули в саме пол[удне]. По обіді їде III/115 і УСС на квартири коло двірця. Місто в наших руках. Перед вечером зайшли ми (я і Форстер) в город. Мертві вулиці. Город нецікавий. Вперше побачили Дніпро.

6. IV Перед обідом обїхали місто автом. В пристані сотки пароходів. В місті є, кажуть, у магазинах коло 7000 ваг. збіжжя. Відвідали у трійку полк. 95 п. Франца. У вечері зайшло до нас кількох укр. офіцерів, які передали нам листу большевиків. Ніччю арештувала гуц[ульська] сотня 28 душ і одну большевичку. Майже всіх відпущено відтак домів. Укр. офіцери помагали вибирати большевиків з ліжок.

7. IV Тепла, прекрасна днина. Я виїхав о 7 г. 45 хв. рано з Арх. верхом на прохід, були в УСС — відтак на службі Божій, яку на толоці коло станції відправив Бачинський. Від Січовиків дістали одеське *Вільне життя* (ч. 1). По обіді зареквірував я з Форстером авто в земській управі. При сій нагоді говорили з урядниками земства, українцями. Вони, як взагалі старші укр. — великі українці. Молодь, як вони казали, вже всілякими шляхами ходить, а народ темний. В Херсоні було в "Укр. Хаті" душ 500, а могло їх більше бути. Хочуть видавати укр. часопись. По обіді був у нас

полк. Франц. Мав прийти і Чернявський³ (якого я запросив через укр. офіц.), але не прийшов. Вечером прийшла депеша від Кока, що він покликаний з Києва на 15.4 до Черніна та що радби відвідати Арх. з Бандрівським. При вечері прийшла депеша від австр. посла в Києві Форґача, що нова укр. міністерія, а особливо Грушевський, противні Австрії. [...]

8. IV Роботи у мене тільки, що не було як вийти на прохід, хоч днина сонячна і славна. В само полудне зайшов до мене Чернявський. Я питав його про тутешні відносини. Українців, казав він, в Херсоні не багато. Були укр. курси (народній унів.), вписалось коло 200, ходило 50-60, а відтак розшалілась большевицька та "фронтевицька" заверуха, серед якої годі було працювати. Губернське земство дало по революції 50.000 рублів на учительські укр. курси повітовим земствам, учителів зійшлося небагато, більше учительок, але й ті мабуть не вчуть по-українськи. В Херсонську городську управу ввійшов з виборів тільки голова Яковенко. Деякі повітові земства славно підпирали укр. справу, тут і там заведено в земських часописах укр. відділи, стали урядово переписуватись по укр. Селяни — темні. Не знають хто вони, не раз бояться України більше, ніж німці. "Українець — се такий, як я сам, звідки ж приходить він володіти нами?" Чужий міський елемент проти України. Культура, господарська гравітація (Сибір), церков і т. п., все це в'язало дуже сильно Україну з Москвою. Нарід по селах багатий. Земельний закон добрий для голоти, а несимпатичний трудящому селянинові, який придбав 10-15 десятин і рад би їх задержати. Нарід піде за тим, хто буде мати силу. Також і євреї по городах. Тому австрійці мусять побути тут неменше як рік, поки Україна не матиме свого регулярного війська. Рівночасно треба освідомлювати нарід. Він мусить бачити інтелігенцію і уряд України. Досі всі "пани" були москалі, не було укр. родини — і се важко відбилось. Свідома укр. інтелігенція вийде з укр. гімназій — отже треба ще кілька літ ждати на неї. Укр. життя всетаки не завмирало в Херсоні і за большевиків. Були курси і відбувся на день перед приходом німців концерт Шевченка 17.3 ст. ст., хоч вже всі боялись іти туди, так що концерт вийшов не імпозантно. Афіші були синьо-жовті. Найліпше стоїть справа в Полтавщині. Там народ почувається українцями. Там Україна, а не Новоросія, як тут. Досить добре стоїть діло в Київщині, славно працювало земство в Катеринославі, хоч в цій околиці вже багато напливового московського елементу. Большевики і фронтовики, які тут

3. Микола Чернявський (1868-1946) — відомий письменник, що тоді вчителював на Херсонщині.

наконець захопили владу, — бандити. Українців і "буржуїв" вбивали невинно, все грабили, укр. книгарню знищили, укр. прапори поломили в кусні. Їм як і всім чужим елементам милійший німець, ніж укр. гайдамака. В Херсоні стояв на чолі сеї банди галицький священник русофіл. Його вбили ті ж самі (між іншими з криміналу випущені нагло) злодії в моменті, як ввійшли побідно в город австр. війська. [...]

По обіді прийшла до Арх. депеша з 12 корпусу, аби він з Форстером зараз приїхав до Одеси, а відси жде його дальша дорога. Де — не знати. Група остаєсь під командою сотн. Микитки. Арх. лютився, але мусить їхати. Мабуть буде це Київ. Він рад би не мішатись в склад міністерії — і каже, що йому не треба розбиватись усюди, бо він має тут скрізь своїх людей. "Не думайте, Луцький, що тільки Кока, — маю і таких, що його контролюють" — додав червоніючись.

Вечером зайшов до мене тутешній письменник і лікар Піснячевський. Європеєць, гарно говорить по укр., меткий, енергійний. Жалувавсь на деякі зарядження австр. властей, хоче видавати тут часопись укр. і просив о 2 Січовиків до помочі. З Києва від Центр. Ради приїхав тут Чосник. Був з укр. представниками у нашій дивізії. Піснячевський говорив відтак з Арх. Оба подобались собі дуже. Він мені — также. Молоде життя. Таких би тут якнайбільше. Він розрухає Херсонщину. Від Орісі,⁴ проф. Стоцького, Михайла Фрайштадтського (Кулішенка) прийшло багато листів. Славна днина! [...]

11. IV Половина III/115 відїхала залізницею на Никопіль. Друга частина їде вечером. УСС поїхали туди ж кораблем по Дніпрі о 4 по пол. Я зістався з другим ад'ютантом і січовим тренем в Херсоні. По обіді пішов в місто. Звощик коштує за кожду їзду 3 рублі — до 5 рублів. Кава з тісточками 2 р. 50 коп. В місті купив сорочку за 50 кор., шовкові панчохи для Рісі за 45 кор., фляшечку перфуми за 36 корон і звичайші панчішки для Ришка за 28 кор. (такі тут ціни). Важкий день! Але все байка. Я знову бачив Дніпро і на його хвилях множество синьо-жовтих флягів на укр. вільних пароходах! Незабутнє вражіння! І в городі чимраз більше синьо-жовтих прапорів на домах. Укр. часопись місцева *Дніпро* стала знову виходити, оживає "Просвіта", знову йдуть курси українознавства, "Рада" працює і навіть чужа і в душі ворожа городська дума заявила оноді на засіданні, що підчиняється укр. владі і буде разом з місцевою радою працювати у спільнім порозумінні. (Арх. поїхав до Баден). [...]

13. IV — в дорозі на Никопіль. Цікаві прикази приходять від

4. Дружина автора.

АК:⁵ щоби нім. кольоністам не відбирати зброї — і аби у них не реквірувати!! 9 г. рано в Ново-Полтавці — зажурений на станції українець: 12 г. пол. Казанка. На станції укр. урядники. Розпитувались яка буде східня границя України, чи Галичина і Крим належатимуть до України, що буде з землею на Україні і т. п. 5.30 по пол. Долинская. І тут, як на всіх станціях, розліплено вже універсали і всякі відозви "Ц. Ради". [...]

15. IV 5 рано їдемо далі. Грушівка чудове село. Прекрасно вбирає її широкий розлив Бузулука. Тут переправляємося поромом. Старий дідусь на поромі тішиться січовиками, укр. військом з Галичини, розказує про Січ та про те, що "мабуть знов буде Україна". Степами їдемо через Чортомлик далі. Куди оком глянеш — козацькі могили. Майже усі поорані, уже зеленіють. Селянство скрізь пильно працює, оре та сіє. Народ радо вітає нас.

3 год по пол. ввійшов обоз до Никополя. Ночую на передмістю, у свідомої українки Євтушенко. Її муж машиніст на пароході, її брат маляр. В хаті *Кобзар*. Говорять всі по-українськи. І в місті вже чути укр. мову. Головно ж на передмістях.

16-19. IV В Никополі є "Просвіта" і "Юнацька Спілка". Остання просить о книжки. Збираються щодня на сходи. В "Пр[освітї]" одбулись на днях заг[альні] збори. "Пр-а" видала укр. відозву в дусі "Ради". [...]

21. IV Бурун на Дніпрі. Тим цікавіша плавба. На полудне приїхали до Олександрівська. Тут застали ми 3 сотні і скоростріли УСС. Перша сотня відступила на приказ 12 корп. ком. до Никополя. 15.4 Січовики самі вдерлись до О[лександрівська], обсадили особову станцію, де були большевицькі ешелони і вимордували кругло 200-300 большевиків. За це дістали похвалу від ген. Гавзера (22 бриг.). 16.4 большевики почали обходити їх — і січовики завернулись до свого пароходу та відплили в Біленьке. Один січовик загин, 5 ранених. Погибшого поховано при здвизі народу на козацькій могилі в Біленькім. Місцеві люди відспівали "Вже воскресла Україна". 16.4 ввійшли: укр. бригада Болбочана, хортицький курінь в[ільного] коз[ацтва] з отаманом Оліфером⁶ і німці без стрілу в город. Налякані січовиками большевики втікли у

5. АК — німецькі ініціали головнокомандування австрійської армії.

6. Українська бригада Болбочана була частиною Запорізької дивізії чи загону, а Вільне козацтво було осередком політичних партизанів. В листі від 28 квітня автор щоденника так характеризує ті військові частини:

"Загін — це самостійники, а вільне козацтво — соц. революціонери. Останні за соціалізацією землі і цілої України, — перші за республікою, але проти — «соціалізаційної дурійки». Вільне козацтво за теперішньою Радою і міністерією, а загін проти ... Їх кандидатом на міністра війни: їхже отаман, полковник Болбочан. З того ще може вийти тут на Україні велика

Крим. За ними погналась укр. бригада, а відтак німці. 18.4 — ввійшли січовики в Олександрівськ. Відділи укр. бригади і хортицького куреня вітали їх з двома музикантами. Перед укр. театром — промови і парад.

22. IV Архикнязь повернув з Баден. Богу дякувати! Я остаюсь при нім (від 16-22 був я прид[ілений] до 22 бриг. — Нудно). [...]

23. IV Отаман Гемпель, кап. ген. штабу з дивізії Натієва,⁷ самостійник, 30 літній, незвичайне енергічний і розумний є тут командантом города і повіту. Це чоловік на своїм місці. Не дасть собі на голову наплювати. До ком[анди] австр. 59 див. і 22 бриг. поставився гостро і виграв. Князеві зложив візиту сьогодні — і зробив найліпше враження. Gescheiter Mordskerl! А князь зараз ревізитував його. Справа укр. стоїть, каже Арх., у Відні добре. Чернін уступив, але Буріян піде щодо України далі тим самим шляхом. Арх. послає цісарові що 2 тижні звітлення про свої спостереження. [...]

27. IV-30. IV Доріжня страшена. Я купив тут кілька арш[инів] чорного шовку. Платив 55 карб. за аршин! Гребіньчик 6 р., голення 2 карб. 50, — все страшно дороге. В місті, як всюди на Україні, нема паперу. Накази Гемпля строгі. Українізація міста звільна, а ветаки поступає. Являються укр. написи на склепах. У земстві — ждуть денно на Г[емпля] кілька тисяч людей. Від проф. Стоцького, який у Фр[айштадті] організує укр. армію з полонених і від Орісі прийшли нарешті листи. Слава Богу!

Гемпель противник соціалізації і соціалістів. Він самостійник. Симпатичні йому федералісти, бо це мозок України, а с. р. с. д. — капуста головата. Він думає, що його дивізія (це фронтова сильна дивізія, кажеться 4 полки піх[оти], 3 полки кінноти, багато бронірованих і безліч кулеметів), як верне у Київ, геть розжене с-р-івську "Раду" і міністром стане Болбочан. Це, як і все, треба перевести силою, без сентиментів, бо все пропаде. [...]

1. V Строге поготівля. Арх. обійшов о 6 год. рано усі сотні і лютився, бо не всюди був лад. О 11 год. зачали збіраться демонстранти з прапорами (головно червоними, було кілька укр.) і музикою. Були промови. В поході багато жидів, а цілий похід дуже нужденний. Появилось тут 1 число укр. *Січи*. Жид[івські]

заверуха".

В травні 1918 р. Болбочан зробив візиту ерцгерцогові й залишив добре враження. Доля цього талановитого отамана дійсно закінчилася завірюхою. В червні 1919 р. Болбочан, за спробу самовільно стати на чолі Запорізького корпусу, був розстріляний з наказу Петлюри. В'ячеслав Липинський вважав цей вчинок "політичним вбивством".

7. Дивізія Натієва стала частиною Запорізького корпусу.

складачі не хотіли зразу складати її. Поїхали фіри до Катеринослава по інших, тоді згодились. Гемпель хоче закрити моск. *Друг народа*, бо в'їдає на Україну. На місті продають синьо-жовті паперові відзнаки. Тут[ешня] "Просвіта" щойно організується. Вона управляє театром. Актори — аматори. В місті є ліпший моск. театр. Жиди і моск[алі] дуже нераді Україні. Але мають респект перед Гемплем. Вчора поїхав кур'єр до цісаря з листом. Ним переказав я пакунок і стрільбу до Янчина через Стесю Барвінську у Львові. Перед демонстрантами їхали сьогодні вільні козаки. Станувши, відспівали "Вже воскресла". В місті — спокій.

2. V Вчора було двох укр. офіцерів з Біленького у Арх. і просили його, чи не відвідав би Біленьке. Арх. згодився на сьогодні. Автом поїхали ми туди о год. 2 в полудне (Арх., Форстер, от. Гемпель із значковим і я). Поромом переправились через Дніпро і через Хортицю (у ній чи не самі нім[ецькі] кольоністи) — гайда в Біленьке! На толоці коло церкви ждало ціле село. Дітвора шкільна (в селі є 6 шкіл) співає "Вже воскресла", дзвони дзвонять, йдемо в церкву. Тут молебн з укр. привітом архикнязя. Замешкали ми в чудно захованім дворі. Давний дідич дарував селянам багато землі, збудував церков і школу, тому селяни оборонили двір перед большевиками — але землю розібрали покищо між себе. По підвечірку зайшли у волосне управління, де от. Гемпель говорив з людьми, давав поради тощо.

3. V З Біленького поступили о 9 рано до села, де знову спонтанно зібравсь народ і вітав Арх. гімном "Ще не вмерла" і молебнем в церкві. О 5 по пол. приїхали в Олександрівськ. Тут довідалися, що в Києві німці арештували кількох міністрів (Жуковського) і членів "Ц. Ради". Отаман приїхав до нас сильно схвилюваний і заявив, що вся Україна повстане проти німців. Питав, що ми на це. Ми заявили йому, що про події нічого не знаємо, а на підставі вісток про все, що сталось (діло пішло кажеться з того, що дир[ектор] банку Доброго, який вів переговори з німцями, а відтак продав їм за половину ціни мільйони пудів цукру, "Рада" арештувала) не маємо думки йти в цій справі шляхом німців. Позитивно заявимося по одержанні інструкцій.

4. V Прийшли (в часописах) вісті, що з'їзд хліборобів (коло 100 поміщиків) поставили ген. Скоропадського гетьманом України. Все те зробили німці. В оборону "Раді", яка вийшла з Києва, стали Стрільці і сині жупани (полонені). Нові міністри магнати як і сам Скоропадський — князь Голіцин і т. п. Нова конституція — на лад монархічних конституцій. Гетьман — властиво диктатор. Приватна власність землі — найважливіша частина нової укр. конституції. — "Малу Раду" мали німці арештувати серед її засідання, ввійшовши в залю з окликом: руки вверх, почім перешукували всіх. Перед

"Малою Радою" зібралась, кажеться, товпа людей. Німці стріляли в них. Гемпель лютий. Ми здебільшого также. Австрія про це нічого наперед ані навіть в час не знала. В городі розліплюють відозву "укр. партії і організацій" за Радою, проти гетьмана. В укр. часописі *Січ* ні словечка про це. В росс. *Друзі народа* страшний крик проти гетьмана і його конституції.

5. V Великдень. Січовики уладили свячене для гарнізону і укр. властей. По службі Божій і укр. проповіді на площі перед укр. театром зійшлись на свячені: Архикнязь, ген. Гавзер, полковник бригадир барон Кордіс, отаман Гемпель, комісар повітовий Лазаренко і усі офіцери. Свячене — знамените, елегантне. Перший тост виголосив комендант легіону кап. Микитка з урра в честь австр. цісаря, "*Укр. Народної Республіки*" і Арх. Вільгельма. Генерал Гавзер підніс тост в честь УСС, піп січовий в честь укр. гостей, отаман проти гетьмана Скоропадського — "*хай живе Ц[ентральна] Рада!*" Свістель звів свою промову на "Боже буди покровитель", — піп січовий в честь ген. Гавзера. Будь що будь цікаве свячене. Вчора в ночі перекладав я приготовану Форстером на всякий випадок цікаву заяву Арх. В. Свячене продовжувалось до 3-ої по обіді.

О 8-ій знов прийняття у січовиків. Прийшов Архикнязь, Гемпель, отаман вільних козаків Оліфер, а з города: генерал-ад'ютант царя князь В'яземський з жінкою і дочкою, одна діва з місцевого російського театру, 2 чи 3 з укр. (неможливі), і 4 гарні дівчата (гімназистки та одна студентка) — і дуже елегантні москочки. По вечері танці при вольній козацькій музиці. Арх. забавлявся остентаційно і демократично з дівою моск., Форстер і Гемпель з молододою княжною.

Серед забави заявив мені Гемпель, що з Скоропадським добре буде помириться. Він дістав його заяву, у якій Ск[оропадський] каже, що він "самостійник", бере диктаторську власть на себе, аби Україна не пропала, а як тільки настане порядок, передасть владу парламентові укр. Самостійник Гемпель годиться на це. Виходить, що за Ск[оропадським] самостійники, федералісти, взагалі укр. інтелігенція і напевно багаті селяни. Сегодня увечір загальна думка, що це добре діло для України. Проти ідеї гетьманщини і навіть нової конституції ніхто (крім лівих кругів) не ставав властиво. Усіх боліло тільки, що не *німці* таку штуку втяли (а напр. не укр. військо) — див. Натієва переговорювала про це з німцями — та що нім. салдати розігнали парламент. Сьогодні — голови похолодніли. — Декому це неміло.

6. V О 11 год. їдемо з отаманом Гемплем на рокове свято пожарного товариства. Уставлені пожарники кричать при параді: "Здорові були Його Імп. Величество". Відтак молебен (попи вже

згадують при молебнях про "укр. державу"), і прийаття. В великій залі столи прибрані квітками, до столу сідає коло 300 людей, скрізь найкращі вина, коняки, кав'яр, усякі закуски. Публика: міщани і робітники. На право від Арх. сидить міщаночка, на ліво теж якийсь ремісник. Обое цвенькають по московськи. Коло мене на ліво — якийсь українець, на право Форстер. П'ємо, бо всі п'ють, завзято. Коняк і горівку. Грає музика вільних козаків. Музика починаєсь гімном "Вже воскресла" — всі встають, а відтак невмовкаюче "Слава Україні". Такий пир на другий день свят — небезпечний, тому по пів години я вношу тост в імені Арх. (дякую за запрошення) і кінчу: "Нехай живе вільна, самостійна Україна!" Усі кричать "Урра", музика грає гімн, ми з Арх. відїжджаємо. Гемпель остається. По полудні отворення міського саду і літнього театру. Знову з Гемплем поїхали ми до театру. Грالی *Степового гостя* досить добре. Укр. патріотичні моменти викликували бурю оплесків і окликів. Сад дуже гарний. По півночі вернулись домів.

7.V Арх. звиджує зі мною майже усі сотні. В приказі деннім дозволяє людям ходити до укр. театру. При вечері широка дебата про демократію і демагогію. Я ярко відрізняю одну від другої — і завважую, що як Австрія буде імпер-демагогічна, а не демократична, то найдемось в пропасті. Дебата протягнулась до 1 вночі.

8.V-9.V Звичайна робота. Паде дощ, будуть добрі жнива на Україні.

10.V Представник укр. дивізії з Мелітополя, яка в бою з большевиками зайшла від Бердичева через Київ і Харків аж у Симферопіль, а тепер пробуває у Мелітополі, старшина Чайківський явився з отаманом Гемплем у Арх. з заявою, що дивізія, годячись на гетьманщину, хоче уґрунтувати її на демократичній підставі і з іншим гетьманом. Ним мав би стати Арх.⁸. Притім був тільки я присутній, відтак і Форстер. Відповідь: "Для укр. народу я все мав симпатії і, як цього треба, я готов віддати йому усі свої сили. Я демократ, тому мусів би мати більшість за собою. Передусім мушу мати на це згоду цісаря". Чайківський заявив, що див. звернесь до політичних організацій (самостійників передусім). Умовлено, що наш кур'єр поїде з письмом до цісаря. Як політ. укр. орг. тієї самої думки і як згода цісаря в принципі заявлена, тоді мала б евентуально спільна депутація укр. див. і укр. пол. орг. виїхати в цій справі до Відня і до Берліна (до обох монархів). Якби див. поставлена була тимчасом перед дилемою: узнати Скоро-

8. Про спроби висунути кандидатуру ерцгерцоґа Вільгельма на гетьмана України, які вийшли з наддніпрянських кіл, див. Н. Гіряк, стор. 19-27.

падського, або розв'язання дивізії, то має ся узнати гетьманщину і в особі Скоропадського, який буде мати "заслугу", що видвигнув собою "гетьманщину", аби у свій час уступити. Він же ще далеко не останнє слово. Чайківський був з Гемплем у нас на вечері, а відтак в укр. театрі. Грали *За волю і правду* — дуже зле.⁹

9. Тут уривається щоденник. Три дні пізніше (13 травня), в листі до Смаль-Стоцького, автор щоденника так висловлює свою оцінку загальної ситуації:

"Покищо треба собі тільки бажати, аби на Україні настав спокійний, нормальний лад, аби зібрався сойм і дефінітивне правительство. Обставини державного життя тут незвичайно трудні. Міста, вищі і середні школи і навіть народні — чужі нам і в більшості ворожі. Церков — не цілком наша. Грошева господарка — розбита. Торговля — дуже надірвана. Нема мануфактури, паперу, нафти, цукру і т. д. Земельні відносини — крайню непевні. Хто оре, не знає чи буде засіяне жати. Армія дуже маленька. Урядничий персонал — треба щойно творити. Матеріальні зобов'язання зглядом центр. держав досить важкі. Залізниця, пошти, телеграфи — дуже знищені. В донецькій басейні щойно трошечка починає оживати укр. промисл. Границі держави — невідомі. Суспільство дезорєнтоване вічними переворотами і перемучене до краю, майже байдуже до всего. І т. д. Трудности величезні — але всетаки Україна *може* жити і я переконаний — буде жити! На всіх полях кипить робота. Відповідні люди (хоч і мало їх) всетаки є".

Але вже два тижні пізніше (31 травня) цей загалом оптимістичний настрій уступає місце стривоженому голосові реаліста:

"На жаль чимраз більше відомостей у мене про трагічний настрій в укр. селах. Люди не знають, чого держатись, що чуже, що їхнє. Політика у них іде одним тільки методом: або на запічку лежати, або революцією вести. Є ще третій, чисто український метод, знаний Грицевій царівниці: «нехай не буде ні мені, ні тобі!» Тут і там горять отже ліси, толочаться засіви на панських полях — словом руїна знов мала би піти по Україні. Це страшне діло находить апологетів і у розумних впрочім інтелігентників-агітаторів. Думаю однак, що здоровий хлопський розум не доведе до крайності. Зрештою стояло б діло добре. Розумну аграрну реформу треба перевести негайно".

Передчуття радості було передчасне.